

GERENCSÉR ISTVÁN: A PIARISTÁK ÉS A MAGYARORSZÁGI FIZIKA A 18. SZÁZADBAN¹

**Digitalizálták a Magyar Tudománytörténeti Intézet munkatársai,
Gazda István vezetésével.**

Hogy mennyire komolyan vették a kint tartózkodó piaristák küldetésük célját: a tanulást, éppen azért, hogy később országukban hatni tudjanak, kitűnik többek között azokból a rendkívüli gondossággal készített jegyzetekből, melynek Cörver Jánosnak 1741-ben a római San Pantaleon anyaházban tartott filozófiai előadásait tartalmazzák.

Hatalmas, közel ezer oldalas, gondos kézírású mű ez, a fizikai és matematikai részben szép, saját készítésű rajzokkal, kísérleti eszközök pontos képeivel illusztrálva. Az egész műből kiérzik az a friss tudományos lendület, mely a fiatal Cörvert áthatotta. A mű Logikával és Metafizikával több mint háromszáz, fizikával két részben (általános fizika, részletes fizika, ez utóbbi elsősorban csillagászat) kilencven lapon, etikával több mint ötven lapon foglalkozik. Az egyes diszciplínák aránya jelzi az érdeklődés és elmélyedés arányát is. A logikában elsősorban Descartes-ot követi azokban a kérdésekben, melyek az ismeret eredetére és bizonyosságára vonatkoznak, akárcsak Corsini. A 168. lapon határozottan állítja a nagy Cartesius szellemében: *omnis humanae cognitionis principium est: Ego cogito, ergo sum.* Metafizikai tételei közül utalok arra, hogy az *essentia* és *existentia* reális különbözőségét tagadja.² A test és lélek viszonyára vonatkozólag elveti a skolasztikus elméletet, de Cartesiusé sem fogadja el mindenestől. Azt a kölcsönös függést vallja, ami a magyar piaristáknál az egész 18. század folyamán állandó tételként tér vissza. Ő is, akárcsak a későbbiek, mellőz bármelyik merev elmélethez való csatlakozást, egyszerűen azért, mivel ezt a kérdést nem lehet teljesen átlátni.³ Ha azonban így Cartesius ellen foglal állást ebben és még más kérdésekben is,⁴ viszont az *idea innata* tanításában újra Cartesiusot követi. Isten létének bizonyításai között ismerteti a Szent Tamás-féle öt utat, de az ontológiai érvnek is nagy jelentőséget tulajdonít. Több más érvet is ismertet.⁵ A *praemotio physica*-tant, mint *tomista* maradványt nála is megtaláljuk. – A *Physicában* Corsini szellemében dolgozik. Fő törekvése különösen a részletes fizikában az egyes törvényeket kísérletekkel illusztrálni. A sok rajz ezt a célt szolgálja: valóban bemutatott kísérletek rajzai lehetnek ezek. Az emelő, fogaskerék, lejtő, ék, csavar stb. az újabb kísérletek leírása és ezek alapján a következtetések levonása jellemzi írását. Csillagászati nézeteiben követi a korabeli modern felfogást, teljesen szakít – akárcsak Corsini, sőt talán még inkább, mint ő – a skolasztikus világgéppel. Etikájában a főbb témái: a legfőbb jó, erények és vétkek, a lélek érzelmei, ezeknek jósága és rosszasága – kedvelt téma a felvilágosodás erkölcsbölcséletében –, az emberi cselekvés szabályai. Majd több gyakorlati

¹ Gerencsér István: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. = *Regnum. Egyháztörténeti Évkönyv* 5 (1942–43) pp. 340–365. (Az eredeti cikk terjedelme: pp. 326–370. Mi csak a fizikai vonatkozású részeket közöljük – *a szerk. megj.*)

² Piarista Levéltár. Kéziratok, 386/43. 182. lev. (Korábban: Kegyesrendi Központi Levéltár.)

³ Uo. 288. lev.

⁴ Pl. a lélek működése (Uo. 204. lev.)

⁵ Uo. 296. lev.

kérdés: háború, párbaj stb.

Lényegében Corsini tanítását követi Cörver. Azonban egyáltalán nem szolgálai utánzással, hanem inkább a közvetlen átélés erejével. Hogy az ifjú Cörver számára milyen nagy élmény volt ez az új tudomány, ezt az is jelzi, hogy amíg Corsini művében sok van bizonyos finom szkepticizmusból, addig Cörvert valami fiatalos, az ész erejébe vetett lendületes optimizmus hevíti. A tanítvány talán még inkább felvilágosodott ezen a téren és sokkal jobban racionalista, ugyanakkor empirista, mint maga a mester.

Cörver műve alapvető okmánya a piarista felvilágosodás filozófiájának. Pontos fokmérője az olasz és a magyar piaristaság kapcsolatának. Ezek a kapcsolatok a későbbiek folyamán még elmélyülnek. Részben az újabb Itáliába irányított tanulmányutak révén, részben magyar rendtagoknak olasz piaristákkal való levelezése, de, úgy véljük, legfőképpen Horányi Elek nagyszabású tudományos szervező munkája következtében.⁶ Különösképpen érezhető az olasz hatás a 18. század második harmadában. A század harmadik harmadában, különösképpen a 70-es évektől kezdve, az olasz hatás kissé háttérbe szorul. Kitűnik ez abból is, hogy a hazai piarista filozófiai oktatásban Corsini könyveit általánosságban felváltják elsősorban az osztrák piaristák, valamint Wolff és Newton munkái.⁷ A bécsi széles hatókörű piarista intézetekben, különösen a savoyai akadémián a magyar piaristák is tanítanak. Különösképpen a szenci gazdasági akadémia megnyitása teszi szükségessé több magyar piaristának a bécsi piaristákhoz való kiküldését.⁸ Ez a kapcsolat a század vége felé, különösen a II. József uralkodása előtti – és részben alatti – időben rendkívül erősödik.

A magyar piaristák recentior filozófiája azonban más forrásokból is táplálkozott. A rendnek több rendkívül tehetséges tagja – Bajtay Antal, Cörver János, később Horányi Elek – római tartózkodásuk után tanulmányútra indulnak. Bajtay és Cörver megfordulnak Párizsban is. Mindketten 1745-ben érnek ide, majd Bajtay Hollandiába megy, itt Hágában és Amszterdamban érintkezésben áll a legfelsőbb körökkel, s felajánlják neki az államtitkárságot. Innen Berlinbe megy, ahol II. Frigyes udvarában hosszabb ideig tartózkodik. Részt vesz a királyi akadémia gyűlésein, maga is értekezik itt. A korabeli tudósok figyelmét is felhívja magára. Mint francia gróf szerepel az udvarban. II. Frigyes is megismeri Bajtayt, és annak ellenére, hogy katolikus szerzetes, mindenáron magánál akarja tartani.⁹ Cörver ugyancsak megfordul II. Frigyes udvarában.¹⁰ A tanulni vágyó szerzetesek útjukon egy sokban új világgal ismerkedtek meg akár Francia-, akár pedig Poroszországban: a tipikus felvilágosult udvari étellel. Az itt nyert tapasztalataikat kétségtelenül itthon is értékesítették. Kitűnik ez abból, hogy a piarista iskolákban tudatosan töreksenek arra, hogy a korabeli tudományt képviseljék mindenben. A piaristák külföldjárása azonban nem zárul le Cörver és Bajtay útjaival. Csaplár feljegyez egy jellemző adatot:

„A pesti r. k. társház könyvtárában látható két díszes tokba foglalva Chr. Wolff 'Philosophia practica Universalis methodo scientifica etc.' című művének eredeti kézírata, melyet Némethy Lajos magyar piarista Wolff fiától 1758-ban kapott Halában, hol mint táborig tartózkodott”.¹¹

Ebből is látszik, hogy a magyar piaristák milyen szemmel járták a Nyugatot és azt, hogy érzelmileg is milyen lelkesültséggel csatlakoztak a recentior filozófiához.

Ebben a korszakban a személyes kapcsolat nagyon sokat jelentett a szellemi mozgalmak terjedésében. Az aránylag még kis réteg, mely híve volt az új gondolatnak, megtalálta egymást és akár titkos társaságokban, akár tudományos levelezésben, vagy közvetlen baráti

⁶ Horányi Elek: *Scriptores Piarum Scholarum*. 2. köt. Buda, 1809. p. IX.

⁷ Hannerlik jegyzete. Közli: Csaplár Benedek: Révai Miklós élete. 1. köt. Bp., 1881. p. 230.

⁸ Miskolczy István: Bajtay Antal. Bp., 1914. p. 14., Csaplár Benedek id. műve p. 230.

⁹ Miskolczy István id. műve p. 9. skk.

¹⁰ Takáts Sándor: A főváros alapította budapesti piarista kollégium története. Bp., 1895. p. 224. skk.

¹¹ Csaplár Benedek id. műve p. 229.

érintkezésben kicserélte egymással gondolatait. Nem szabad lebecsülnünk ennek a személyes érintkezésnek a jelentőségét. Hiszen elvégre Kazinczy is levelezésével és személyes érintkezéssel tudott a magyar irodalom szinte teljhatalmú mozgatója lenni. A magyar piaristák életében is rendkívül nagy szerepet töltött be a közösségi élet. Egyrészt maga a rendi közösség. Itt a felvilágosodásnak szinte tudatos szervezője és központja Horányi Elek, aki legfőképpen a pesti házból szinte tervszerűen irányítja a rend szellemi mozgalmait. A pesti, de a szegedi vagy más házak is valóságos szellemi műhelyekké válnak, ahol problémák forrnak és alakulnak. Ezekbe a közvetlen szerzetesi baráti közösségekbe bekapcsolódnak a kívülállók is. Különösen egyes piaristák életében, éppen a század végén észrevehető ezeknek a kívülálló, sokszor szélsőségesen felvilágosodott köröknek a hatása, így legfőképpen Koppi Károly életében és fejlődésében. Cornides, Benkő és többi barátjának – s részben a francia forradalom szellemétől érintett és elragadtatott körökkel való kapcsolatainak – hatása érezhető írásaiban, főleg államfilozófiai felfogásának változásában.¹² Természetesen a főúri házakban nevelősködők – az ilyen piaristák száma a század második felében szinte rohamosan nő – sem voltak érintetlenek ezeknek a főúri házaknak sokszor egészen durva módon is felvilágosult szellemétől.¹³

Érdekes az is, hogy a nagyszombati, illetve későbbi budai, majd pesti egyetem egészen II. József uralkodásáig milyen kicsi, azt lehet mondani egészen elenyésző szellemi hatással volt a piarista rend szellemi alakulására. Azonban ez érthető: a jezsuita egyetem egészen más szellemet képviselt, mint amit a piaristák külföldön tapasztaltak. És ugyanakkor megvolt az a meggyőződés a rend tagjaiban, hogy ők éppen a modern filozófia tanításában úttörést végeznek az országban. Elmaradtnak érezték az egyetemnek nagyjából skolasztikus szellemét. Igaz ugyan, hogy még a jezsuita korszakban is voltak itt a felvilágosodás szellemében tanító, vagy legalábbis ahhoz közelítő bölcselek,¹⁴ de ez a szellem nem volt intézményes ezen az egyetemen. Úgyhogy egészen kb. a jezsuita rend feloszlásáig az volt a helyzet, hogy a piaristák inkább ellentétben állottak a nagyszombati egyetemtől képviselt szellemmel. Csupán arról van adatunk, hogy többen itt tették le a doktorátust, elsősorban a bölceletit, így pl. Koppi Károly.¹⁵ A II. József alatt felállított generális szemináriumok – mivel a piaristák közül csupán öt hallgatóról tudunk – nem lehettek nagyobb hatással a rend szellemére.¹⁶ A pesti egyetemnek és a magyar tudományos központoknak a hatása azóta növekedett inkább a rendben, mióta II. József alatt megszakadt a Rómával való kapcsolat. Ekkor viszont az egyetem már részben éppen piarista tanárai révén, akik a bölceleti és teológiai karon egyaránt szép számmal szerepeltek,¹⁷ az új bölceleti szellemet: a sajátos, minden kötöttségtől ment eklekticizmust, ha úgy tetszik a felvilágosodás későbbi kihangzását terjesztették.

Nagyon érdekes bepillantást enged a piaristák szellemi életébe – azokba az összefüggésekbe, melyeken keresztül a felvilágosodás új bölcelete a rendben elterjedt – a rendi könyvtárak állománya és az egyes szerzetesek olvasottsága. Meglepő, hogy a 18. század piaristái mennyire megbecsülték a könyvet. Szegények voltak, sokszor alig volt betevő falatjuk, de a könyvtáraik a korabeli legmagasabb nívót képviselték. A kisebb rendházak könyvtárai is telve vannak a felvilágosodás termékeivel. Montaigne, Kant, Rousseau, Wolff, Fénelon, Corsini, Galilei stb. művei szinte minden házi könyvtárban megtalálhatók és természetesen a kedvelt és használt iskolai filozófiai auktorok is.¹⁸ (...) A váci Terezianum könyvtára, az alapítás után alig néhány évre már 1200 kötetnyi könyvvel rendelkezik.

¹² V. ö.: Horváth Ambrus: Koppi Károly. Szeged, 1938.

¹³ Hóman Bálint – Szekfű Gyula: Magyar történet. 5. köt. 2. kiad. Bp., 1936. p. 24. skk.

¹⁴ Közülük Jansen részletesen ismerteti Horváth János S. J. tanárt, aki művét 1772-ben adta ki. V. ö.: B. Jansen: Philosophen kath. Bekenntnissen in ihrer Stellung zur Philosophie der Aufklärung. 1936. p. 41.

¹⁵ Horváth Ambrus id. műve p. 32.

¹⁶ Pallman Péter: A piaristák II. József uralkodása alatt. Kolozsvár, 1914.

¹⁷ Magyar piaristák. Szerk.: Balanyi György. Bp., 1942.

¹⁸ Takáts Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bp., 1891. p. 75.

Tervszerű beszerzésre mutat a könyvtár állománya. A Kollégium első igazgatója a franciás műveltségű Keszthelyi László volt. Valószínűleg az ő keze nyomát kell látnunk a könyvtár régebbi állományában. Meglepő az, hogy a könyvtárnak ez a része szinte teljesen francia nyelvű és janzenista színezetű. Pascal, az olasz Antoine Ballerini és több más, jórészt janzenista szellemű szerző műve teszi ki a könyvtár állományának nagy részét. Az egyháztörténelmet a gallikán Fleury abbé 70 kötetes műve képviseli. Nagy számmal vannak meg a könyvtárban a természettudományos gondolkodás jellegzetes művei: Newton, Leibniz, Wolff könyvei éppen úgy, mint a többi kedvelt tankönyv. Ott van Voltaire-nek is egy könyve, Verulami Bacon műve és természetesen a Lichtenstein Akadémia tankönyvíróinak művei. Ezzel szemben skolasztikus műveket ebben a könyvtárban alig találunk.¹⁹ Nem akarjuk azt állítani, hogy a piarista könyvtárakban nem voltak skolasztikus művek. Nagyon is voltak, mégpedig sokszor igen értékes kiadásokban. Azonban feltűnő az, mennyire korszerűek voltak ezek a piarista könyvtárak, és könyveik nagy többsége mennyire a felvilágosodás szellemét lehelte.

Hogyha szemre vesszük egy-egy 18. századi piarista filozófus olvasottságát, lényegében azonos eredményre jutunk: teljes ismerete a korszerű irodalomnak és erős háttérbe szorulása a skolasztikának. A korszerű irodalomból a piarista rend erős természettudományos érdeklődése következtében főleg természettudományi művek szerepelnek. Így pl. Poor Cajetánnak csak egy művében ('Theoria sensuum') idézett művek rendkívül széles olvasottságra mutatnak: legújabb, főleg német és angol-német fordításban, részben francia eredetiben olvasott természettudományos jellegű könyvek.²⁰ A piaristák olvasottsága és könyvtáraik anyaga annyiban tért el a magyarországi felvilágosodás főúri és egyéb képviselőinek könyvtáraitól, hogy a rendi könyvtárakban a természettudományos jellegű könyvek aránya sokkal nagyobb, mint bárhol másutt. A könyvtárak könyvei a 18. század piaristái számára valóban élő könyvek voltak. Az idegen nyelvek tanulását már a noviciátusban megkezdték, az említett Keszthelyi László, ez az egészen rendkívüli hatású férfi, pl. maga tanította franciára nagykarolyi növendégeit. Levelében, amit Nagykarolyból írt Koppinak, szinte indignálódva kiált fel: „Quantum me indignor tibi Carole! non didicisse te Gallice!”²¹

Íme: ezek voltak azok az utak, melyeken keresztül a 18. századi magyar piaristák összeköttetésbe kerültek a felvilágosodás gondolatával és filozófiájával. De hiába lett volna meg mindez a lehetőség: a külföldi rendtársak körében élő szellemi mozgalom, a könyvek és barátok titkos ereje, ha nem lettek volna a magyar „ájtatos oskolabeli” szerzetesek között olyanok, akik komoly tehetséggel és szervezési, ugyanakkor tanári készséggel, a recentior filozófiát nem teszik az egész közösség kincsévé.

Horányi Elek, a 18. századi kegyes iskoláknak csodálatosan buzgó irodalmi és tudományos szervezője, ezeket írja a 'Scriptores'-ben (Cörver Elekről):

„Quod vero huius Viri magni ceteras vincit laudes, est, quod primus reiectis Peripateticorum spinis Philosophiam, quam iam Neapoli in Collegio Regali communi applausu experientiae ac Mathematicis demonstrationibus innixam explanavit, eandem Pstini Anno 1744 invexerit in Hungariam.”²²

Horányi ezzel a megállapításával korának tudományos közvéleményét fejezi ki. Nemcsak a piaristák sorában élt az a tudat: mi voltunk azok, akik iskoláinkban és ezeken keresztül elterjesztettük az új filozófiát, elűzve a szofisztikát (itt rendesen a skolasztikának akkora tényleg megmerevedett formáit értik). Nemcsak Conradi Norbert írja azt kéziratosa filozófiai művében, hogy ez az új filozófia, mely először talán Angliában alakult ki (Verulami Bacon-ra gondol), innen a többi országot: Galliát, Germaniát, Itáliát meghódította. Ezt a filozófiát végre

¹⁹ Juhász Miklós kutatásai.

²⁰ Koppfi olvasmányairól lásd: Horváth Ambrus id. műve p. 110. skk.

²¹ Csaplár Benedek id. műve p. 241.

²² Uo. pp. 394–395.

Magyarországra is behozták, első alkalommal 1745(?) -ben, Pestre. Innen terjedt el a többi líceumba is.²³ Ugyanezt a meggyőződést osztja a közvélemény is. Még közel 40 év múlva is él az a tudat, hogy a piaristák voltak az országban az új gondolkodás első terjesztői. A 'Merkur von Ungarn' 1786-ban így ír:

„Den Piaristen kann man es zu ihrem besonderen Ruhm nachsagen, dass sie die ersten waren, welche in Ungarn die verbesserte Philosophie nach Newtons Grundsätzen eingeführt haben.”²⁴ (...)

Ennek az új tudományos élménynek ereje és magabiztossága csendül felénk e kor szinte minden piarista írójából, filozófiai tanárából és bölcselőjéből: valami régi, sötét, zavaros, homályos megszűnt, helyét elfoglalta az új, a világos! Ez a szellem hatja át legfőképpen ez irány úttörőjének, első meghonosítójának, Cörver Eleknek az írásait. Testvérénél hamarabb haza jöve azonnal hozzáfogott az új bölcsélet terjesztéséhez. Már 1744-ben előadásokat tart a pesti iskolában filozófiából. Nem ijed meg azoktól a támadásoktól sem, melyekben éppen emiatt része volt a budai jezsuiták „jóvöltából”, hanem támogatva az egész rendi közvéleménytől, az új filozófiát – ha szabad így mondanunk – rendi szívügygé teszi. Ettől az időtől kezdve a fiataloknak és a rend hivatalos kormányzatának egyaránt egyik legfontosabb törekvése, hogy az új szellemben formálják át a kegyes iskolákat. Szinte rendi bölcselletté válik az új bölcsélet. Ez aránylag könnyen is ment, hiszen a rendi tartományfőnöki tisztséget a 18. században szinte kizárólag olyanok viselik, akik maguk is aktív művelői voltak az új bölcselőknek.

Cörver Eleknek (1714–1747) a tanítását jól megismerhetjük azokból a filozófiai tézisekből, melyeket bizonyos Chrisostomus, piarista rendű növendék nyilvános vitája alkalmából ad ki. A tézisek egybe vannak kötve egy geometriai compendiummal, melyet nyilván itáliai tanulmányainak eredményeképpen írt.

A művet Barkóczy Ferencnek ajánlja. Bevezetésben utal Rómára, kétéves filozófia tanulmányára. Filozófiáját scholastico-experimentalis filozófiának nevezi. Alapélménye, akárcsak Corsini-nak, az, hogy az újabb bölcselők több helyen kijavították a közelmúlt bölcselétét és így régi fényébe állították azt vissza. A bölcsélet ugyanis az idők folyamán súlyos romlást szenvedett, mégpedig főleg a skolasztikusok és egyes más filozófusok haszontalansága miatt. Fő vétjük az volt, hogy ismertnek vettek fel ismeretlen dolgokat, másrészt pedig haszontalan kérdésekkel foglalkoztak. Azonban a filozófiát megújította Galilei, Descartes (akit rendkívül ünnepel!), Gassendi, Purchotius (Sorbonne-i tanár), Corsini pisai professzor és mások. Ez a filozófia győzelmes útra indul Anglia, Gallia, Itália, Hollandia, Germániában. Ezt a filozófiát kell tehát tanítani, ezt, mely geometriai, ugyanakkor tapasztalati módszerre van felépítve. El kell tehát terjeszteni a haza díszeré.

Jellegzetes szavak: a skolasztika sötétségének, zavart voltának támadása után az új természettudomány, ugyanakkor a racionalista világnézet győzedelmét hirdetik ezek a sorok. Bennük van a szó teljes értelmében a felvilágosodás élménye. Nem barokk élménnyel állunk itt szemben, nem is elkésett renaissance élménnyel, hanem az ész és tapasztalat erejében szinte extatikusan bízó, minden homályt és aprólékosságot megvető felvilágosodási élménnyel.

Cörver Elek filozófiai tételei is mindenben ezt a szellemet sugározzák. A tételek fogalmazója elutasítja a szélsőséges kételyt, de kiemeli: le kell vetni az előítéleteket, csak a „recta ratiót”, nem pedig a tekintélyt kell követni. A logika szükséges a spekulatív tudományokhoz, de nem a matematikához. Viszont a matematikai módszer kívánatos minden tudományhoz. (VIII.) Descartes szellemében elismeri az idea innaták létét. Különben kétféle

²³ Inst. Philos. Conradi Norbert. 1753. Piarista Levéltár. Kéziratok, 388/81. 26. lev. – Az 1745-ös évszám eltér a Horányi-félettől, de mivel iskolai évről van szó, az eltérés lényegtelen. – V. ö. még Csaplár Benedek id. művében (p. 230.) közölt, más piaristáktól származó jegyzeteket.

²⁴ Takáts Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bp., 1891. p. 65.

ideát különböztet meg – Descartes-ot követve –, sensualis és spiritualis ideát. Az utóbbiak velünk születettek, viszont felkeltésüket a sensualis-ideák végzik. A bevezető gondolatok és a logikai (főleg ismeretelméleti) fejtegetések 15 tételt foglalnak el, hogy annál nagyobb részletességgel következzenek a fizikai tételek. Ezekben a kor szokása szerint összekeverednek a filozófiai jellegű és az akkor kibontakozó, a filozófiától még el nem vált kísérleti fizikai jellegű részek. A testek végső anyagi elvének a leibnizi molekulákat (monaszokat) fogadja el. (XVIII.) Az anyag, testek mennyiségileg meghatározottak. Ezt szerinte a régi filozófusok is helyesen meglátták már. A XXII. pontban megvédi Cartesiust az atheizmus vádjával szemben. Határozottan képviseli korának mennyiségi szemléletét: corpus ex sola particularum dispositione, unione et accidentium congerie rerum-esse sensibile! (XXII.) Ennek a felfogásnak megfelelően ő is – akárcsak Corsini – a leghatározottabban elveti a peripateticus materia-forma tant. (XXIII.) Az időre, helyre vonatkozó tanításban szintén Arisztotelész ellen foglal állást, legfőképpen Newton szellemében. De közben ugyancsak Corsinit követve, nem egyszer a nagy Cartesiust is bírálja, illetve véleményét nem fogadja el mindenben. (XXX. A vacuum kérdésében.) Különösen sokat foglalkozik a mozgással, általában mechanikai tételekkel. A gravitas kérdésében nem helyezkedik teljesen newtoni alapra, Descartes véleményét osztja, hogy a gravitas oka valamilyen substantia subtilis, mely a testeket lefelé nyomja. (XXVIII.) A későbbi piarista bölcselek ezen a ponton, mint általában is, sokkal határozottabban helyezkednek a newtoni alapra. A csillagvilágra vonatkozó felfogásban ugyancsak még bizonyos ingadozás tapasztalható nála, akárcsak Corsininál. Nem áll mindenestől még a newtoni természetszemlélet alapján egyes részletkérdésekben. (XLII.)

Ezek után az inkább filozófiai jellegű kérdések után több, természeti tüneményt magyarázó tétel következik, melyek kifejezik Cörver eklekticizmusát, másrészt azt, hogy egyes új eredmények elfogadásában még óvatos. Így különösen óvatos (összefügg ez azzal, hogy a gravitas okául nem fogadja el a testek vonzóerejét) a tenger apálya, dagálya magyarázásának kérdésében. Csak annyit mond, hogy ennek pontos okát ma még nem lehet biztosan megjelölni. (XLV.) Az emberi lélek a glandulán keresztül mozgatja a testet. (Descartes véleménye, LII.) Az állatok nem keletkezhetnek az anyagból, földből. – Végül csupán két tételben foglalkozik kimondott metafizikai kérdésekkel: Isten mindennek az oka, és van concursus praevius. (LIV., LV.) Ez az utóbbi tétel szinte oda van biggyesztve, mint a tomista gondolkodásmód maradványa minden tételsorozat végéhez. Ezt az ellentétet azonban nem érezték a felvilágosodás bölcselei, éppen a keresztény alapon álló bölcselek: annyira elfoglalta őket az új élmény, a tapasztalás gyönyöre és a világnak ezer feltáruló titka, hogy szemük a belső összefüggésektől, a metafizikai összefüggések meglátásától mindjobban elszokott.

Cörver 55 vizsgatételéből logikai és metafizikai jellegű együtt összesen kb. 20, a többi természetbölcseleti és fizikai.

Cörver utódja 1747-től a pesti intézet irányításában Bajtay Antal (1717–1773) lett. Ugyanabban a szellemben folytatta a filozófiaoktatást, mint Cörver. Bajtayra jellemző az, hogy inkább előtérbe lépnek nála a felvilágosodás francia elemei. Legfőképpen a piarista tanulmányi rendszer átforgalmazása és az új szellemben való kiépítése volt fő gondja. Filozófiai jegyzetei kéziratban maradtak fenn. Ezek is, mint más irányú megnyilatkozásai jelzik azt, hogy Bajtay a filozófia terén is tudott volna nagyot alkotni. Kortársai csodálattal beszélnek róla. Azonban éppen kiváló tehetsége, széles műveltsége és világlátottsága okozták azt, hogy élete minden inkább volt, mint alkalom a tudományos elmélyedésre. Szinte évente kap újabb és újabb megbízásokat. De bárhol jár és tanít, vagy tanulmányi tervezetet dolgoz ki, akár Pesten, Bécsben, vagy Pécsen, mindenhol a recentior filozófia, a felvilágosodás gondolatainak terjesztője.²⁵

²⁵ Miskolczy István id. műve p. 13. skk. – A pesti iskolában Bajtay tanítványa volt Valero Jakab, aki a piarista felvilágosodás második generációjában jellegzetes képviselője a gyakorlati oktatásnak. Lásd: Csaplár Benedek

A pesti iskolának ezután következő filozófia tanárai közül Cörver János és Conradi Norbert ugyancsak az első, közvetlenül Rómában járt és itt Corsini és társainak hatása alatt álló piaristákból kerül ki. Cörver János (1715–1773) jelentősége nem csupán a tanításban, nem is annyira irodalmi működésében állott – hiszen csupán egy francia nyelven írt műve maradt fenn, melyet Bécsben írt, tipikus felvilágosodási szellemben, a nemes ifjúság számára.²⁶ Cörver Jánosnak inkább szervező munkájával volt nagy hatása a felvilágosodás gondolatainak terjesztésére, főleg a magyar rendtartomány provinciálisaként. De már előzőleg a pesti házat és iskolát megújítja és hatalmas könyvtárral látja el.²⁷

Tudományos működés szempontjából nagyobb fontosságú munkát végzett Conradi Norbert (1718–1785). Nyelvekben és tudományokban egyaránt járatos, kiváló tehetségű férfiú volt. Az új bölcelet elemeit és szellemét Rómában és Firenzében szívta magába. Egész tanári működése alatt – pedig sokfelé megfordult (Bécsben, Pesten, Nyitrán, Vácon, Veszprémben, Debrecenben) – különösen a rendi növendékek tanításával egyik leghatásosabb terjesztője az új bölceleti világnépeknek. Filozófiai előadásait Pesten rendkívüli alapossággal dolgozta ki.²⁸

Érdekes írás ez a jegyzet: bepillantást enged írójának gondolatvilágába. Írójának szívügye a filozófia. Elárulja ezt az, hogy később is gyakran olvasgathatta, át-átdolgozta, beletoldott ebbe a gondosan kiállított jegyzetbe a szerző. Így pl. egyik helyen (27. lap) betoldásként ez a megjegyzés áll: 1772. január 21-én Veszprémben gondolkodni kezdtem (a szövegben felvetett problémán). Conradi műve bevezetésében megadja az eklektikus filozófiának, a piarista felvilágosodás első korszaka bölceletének jellegzetes vonásait. Rövid áttekintésben (Corsini mintájára) a régi eklektikusokra utal. Ez alkalmat ad neki arra, hogy nyilatkozzék az új eklektikusokról. Más a mai eklektikus filozófiának az értelme, mint volt a régié. Ennek az új filozófiának elve: a gondolkodás, bölcselkedés szabadsága; nem a teljes, zabolátlan szabadság, hanem a helyes ész és a vallásos érzés (sensus Religionis) határain belül való szabadság. Ezen belül, minden előítéllettől mentesen kutatja az igazságot: ez az új filozófia és egységes rendszerbe foglalja össze mindazt, amit helyesen láttak meg a bölcselők. Ezért minden igazságot megvizsgál, és így egyoldalúságtól mentesen igyekszik az igazság mélyére hatolni. Ennek az új filozófiának a követői vetették ki a „barbár” (nyilván a skolasztikára gondol) filozófiát az akadémiákról. Az eklektikus filozófia tehát magában egyesíti minden elfogultságtól mentesen mindazt, amit a régiek és újak bölcsen mondtak. Platón, a sztoikusok találkoznak benne Newton, Leibniz, Wolff és a többi korunkbeli filozófus tanításával. – Ez a filozófia elterjedt nálunk is a nyugati országok után. Mi is ezt követjük – írja büszkén.

Conradi bölcelete lényegében a Cörver-félével egyezik meg. Azt lehet kiemelni, hogy ebben a bölceletben azzal szemben nagyobb helyet foglalnak el a logikai és metafizikai kérdések, de az ott jelzett szellemben. Ennek oka Conradinak inkább teológiai és nyelvészeti érdeklődése. Conradinak hatása igen nagy volt: amikor Pesten előadta a bölceletet, tanítványai között volt a második generációnak nem egy jelese, többek között Königsacker József és Cetto Benedek. Conradinak az olasz piaristákkal való szellemi kapcsolatát jelzi az is, hogy kiadta Corsini Eduárdnak 'Dissertationes Agonisticae'-jét és Chelucci Paulinusnak egy beszédkötetét.

Az első generáció bölceleti gondolkodását az új filozófia újdonságélménye határozta meg. Tüzes lelkesültség jellemzi őket, amit bizonyos mértékig meg is lehet érteni. Amit ők

id. műve p. 194.; Kisparti János: A piaristák törekvései a reális irányú oktatás terén a Ratio Educationis előtt. = Magyar Paedagogia, 1925–26.

²⁶ Politique Chrétienne aisée et abrégée méthodiquement à l'usage des Jeunes Princes, et de la Noblesse propre à les rendre habiles à procurer le bien publique, des états et leur propre en particulier, par Jean Népomucène Cörver D. E. P. à Vienne chez l'Héritier de Schulz Imprimeur de l'Université 1770. Etika: a praktikus használhatóság szempontjából. A közjó szolgálata!

²⁷ Horányi Elek id. műve I. köt. p. 388. skk.

²⁸ Uo. p. 392.

hirdettek, új világot jelentett a régivel szemben. A természettudományos-mechanikai gondolkodást, a régi minőségi gondolkodással szemben. Jelentette az új (hogy helyes, vagy nem helyes, az más kérdés) világszemléletet, mely mintegy varázsvesszővel teremtette meg a 19. és 20. század technikai kultúráját. Annak a mi szemünkben naivnak látszó tűznek, amivel ezek a férfiak – éppen a század magyar piaristái – szinte harcra tüzelik egymást az új bölcsélet terjedése érdekében, és amiért nem sajnálnak fáradságot és küzdelmet, van valami rendkívül szép, mélyen emberi, igaz talán kissé prometheusi, tragikus vonása. Mint ahogy az egész felvilágosodásnak van valami titáni vonása. Nagyra vállalkozik: azt hiszi, az egész világot meghódította elméleteivel, átformálta fenekestől könyveivel... pedig milyen kicsi, és mennyire korlátolt az emberi erő.

Ez az alapélménye ennek az első generációnak. Tartalmilag, ahogyan láttuk, ezt az alapélményt a Corsini-féle filozófia és a kísérleti természettudomány elemei töltik ki. A klasszicitás, racionalizmus (Descartes, Leibniz–Wolff) és egyszerű empirizmus (Newton) keveredik benne. Mégis inkább úgy, hogy nagyobb hangsúly éppen Descartes és Leibniz racionalizmusán van. Az experimentum, a tapasztalati világnézés még nem bontakozik ki annyira, mint a második generáció íróinál. Talán azért is, mivel ebben a generációban hatás szempontjából még erősebb a mégis csak inkább olasz, latin klasszicitást, művészi ihletettséget jelentő Corsini és az eloquens, cicerói veretű Chelucci hatása, mint a nyugati empirizmusé.

Csak az újdonság élménynek az ereje és a belőle áradó lelkesedés teszi érthetővé, hogy az új filozófia a rendben szinte villámgyorsasággal terjed el. Alig egy-két év és a tanítványok egész serege hirdeti az új bölcséletet. A réginek szinte még a nyoma is elvész. Semmi átmenetet, összeütközés-érzést nem lehet felfedezni skolasztikus világnézés és az új között a 18. század magyar piaristáinál. Egész természetességgel, majdnem teljes egyöntetűséggel hirdetik az új filozófiát, szinte Benyák Bernát mondásának szellemében:

„Légy jó filozófus és jó piarista vagy. A filozófust ész, életfegyelem, törvénytisztelet és kötelességtudás jellemzi, s ezekre van leginkább szüksége a piarista tanárnak.”²⁹

Az új filozófia, helyesebben új világnézés érdekében kifejtett szinte missziós buzgalom azonban egyáltalán nem érinti, legalább is az első generációnál nem, a kegyes iskolabeli szerzetesek vallásos buzgalmát. Hogy ez így van, arról tanúskodnak részben a rend buzgóságának tanújelei, részben pedig éppen ebben az időben nem kis számmal megjelent építő irányú, vallásos tárgyú írások. A kettő egymással egységben van. Sőt egyenesen kalazantiusi küldetésnek érzik, éppen a vallásosság, ajtatosság érdekében állónak az új világnézés terjesztését.

Ezért megértjük, hogy ellenállás nélkül tudott tért hódítani az új szemléletű világnézés a rendben. A rendi növendéknevelés központjai szinte már Cörver Elek hazatértének évében, de mindenesetre a rákövetkező egy-két év alatt teljesen szakítanak a régi – értekezésünk első részében bemutatott – filozófiával, és éppen a legkiválóbb erkölcsű és tehetségű piaristák által egyöntetűleg az új filozófiát tanítják.

A piarista tartományfőnökök állandóan gondját viselik a növendékes házak szellemi fejlődésének. Szokásban volt, hogy egy-egy nagyobb feltűnést keltő tanügyi vagy pedagógiai munkát megküldtek az újoncok mesterének bírálat végett.³⁰ A privigyei, trencsényi és kecskeméti intézetben a legmodernebb felfogás uralkodott. Nemcsak szorosán vett filozófiai, hanem pedagógiai szempontból is. A francia felvilágosodás pedagógiai szellemével már itt megismerkedtek a növendékek. Benyák Bernátnak ebből az időből fennmaradt jegyzetei tanúskodnak erről. 'Az ifjúság szabad nevelése' címen számukra tartott előadások teljesen a felvilágosodás hasznossági szempontjait sugározzák.³¹ Noviciátus után rendszeresen néhány évig

²⁹ Takáts Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. Bp., 1891. pp. 57–58.

³⁰ Uo. p. 57.

³¹ Uo. p. 75.

tanárkodtak a rendtagok. Közben alkalmuk volt megismerkedni rendtársaikkal, közvetlen közelből találkozhattak már ekkor egy-egy kiváló egyéniséggel, aki lelkes híve volt az új gondolatoknak, a felvilágosodásnak. Akár a természettudományok művelése, akár pedig éppen a felvilágosodás magyar mozzanatai szempontjából.³²

A természettudományos gondolkodású felvilágosodás mellett – sokszor egy személyben képviselve – a rendben párhuzamosan futott egy másik irányzat: ez inkább és közvetlenül, ugyancsak a felvilágosodás szellemétől tápláltan, a magyar öntudat elmélyítéséért dolgozott. Részben Desericzky Incének éppen Rómában kialakult magyarság élményére és a történeti öntudat felkeltésére irányuló írásaira kell gondoljunk, részben pedig arra az összefüggő sort képező láncolatra, mely a 18. század elejétől szinte folyamatosan összekapcsolja a nemzeti múltért, nyelvért buzgólkodókat: a nyelv világosságának terjesztőit és a múlt fényének néha talán már romantikus hevületű kutatóit (Hájos I. Gáspár, Horváth Benedek, Dugonics András, Benyák Bernát, Révai Miklós stb.).³³ Ennek az irányznak találkozása az előbbivel az oka annak, hogy a második generáció számára külön célként szerepel a filozófia magyar nyelvű művelése.

A filozófiai kurzussal rendelkező intézetekben (pl. Pesten, Debrecenben, Nyitrán, Nagykárolyban) folytatott filozófiai tanulmányok az új szellemben folytak.³⁴

A nyilvános viták alkalmával kinyomatott tételek elárlják azt is, hogy a vitatkozók, vizsgázók révén, ez az új gondolkodásmód széles körökben is ismertté vált. Ezekből a tézisekből, de még inkább a fennmaradt filozófiai munkákból kitűnik az, hogy ez a második generáció Cörverék hagyományain halad ugyan, de sokban már eltér ettől. Nevezetesen: mind jobban toródik el a Locke–Dalham-féle szenzualizmus irányába. És mind jobban távolodik a még sok klasszikus vonást őrző Corsini-féle iránytól, de annak szellemét tiszteletben tartja. Mind inkább háttérbe szorul a racionalista Descartes, hogy az empirizmus szinte évről-évre több helyet foglaljon el. Ezt a változást jelzi a piarista bölcséleti tanfolyamokon használt tankönyvekben beállott változás is.

Erről külön feljegyzések is tudósítanak. Így legfőképpen Hannulik (maga is filozófiatanár sokáig Nagykárolyban) feljegyzései, aki (...) egyik jegyzetében megjegyzi, hogy a rendben Cörverék óta részben eklektikus, részben Leibniz-, részben Newton-féle filozófiát követték.³⁵

Kik voltak ennek a generációnak legkiválóbb képviselői a magyar piaristák között? Talán első helyen kell megemlítenünk hatás szempontjából a már eddig is sokszor emlegetett Horányi Eleket.

Horányi széleskörű tanulmányokat folytatott (görög és római filológia, régiségtan, história, filozófia, matematika, teológia), akárcsak Cörver vagy Bajtay, beutazta Európának nagy részét: Itáliát, Svájcot, Elzászt, Belgiumot, Ausztriát, Angliát, Porosz- és Csehországot, a rajnai tartományokat. Mindenhol érintkezésbe lépett kora tudományosságát képviselő férfiakkal. Corsinival egészen meleg barátság fűzte össze; Fassoni, Leibniz lelkes magyarzója éppen úgy barátai közé tartozott, mint Beccaria, Franklin villamossági kísérleteinek továbbépítője. Szoros kapcsolatban állott Dalhammal is és a külföld több más jeles tudósával. Filozófiai működését mint tanár Vácott kezdte meg. Az itt kiadott, Hollokői Haller József gróf vizsgálja alkalmából megvédett bölcséleti tételek mindenben az új filozófia szellemét lehelik. Majd Pesten volt tanár.

Mikor az egyetem Pestre költözött át, és így – II. József rendeletére – a piarista iskolában megszűntek a filozófiai vitatkozások, teljesen tudományos munkálkodásnak szentelte magát.

³² Lásd Csaplár Benedek részletes utasításait Révai tanulmányaival kapcsolatban (id. műve p. 11. skk.). Ezek a jegyzetekben elhelyezett, sok apró adat felhasználásával összeállított feljegyzések jó bepillantást nyújtanak a rendházak belső életébe.

³³ Csaplár Benedek id. műve p. 66.

³⁴ Uo. p. 230. skk.

³⁵ Uo.

A szó szoros értelmében tudományos központot teremtett a pesti piarista rendházban, ahol a korabeli átutazó magyar írók szellemi üdülést találtak. Az a terv is foglalkoztatta, hogy a piaristák között Tudományos Társaságot alakít. Nagy jelentősége volt irodalomtörténeti és kiadói munkájának is. Jó és gondos kiadásokban tette hozzáférhetővé legfőképpen a kiváló, felvilágosodást képviselő külföldi (olasz, osztrák) piaristák műveit, ezenkívül nagyszámú történeti forrást adott közre.³⁶

Horányinak jelentősége főleg abban van, hogy mint állandó tudományos központ, a felvilágosodás eszméit ritka következetességgel képviselte. Legnagyobb mértékben talán az ő érdeme, hogy a sajátos piarista felvilágosodás annyira széles körökre hatott, másrészt pedig az, hogy a 18. század végének magyar írói, Kazinczy és társai annyira becsülték a piaristákat. Filozófiatörténeti szempontból Horányi 'Scriptores'-ának éppúgy jelentősége van, mint irodalomtörténeti téren. A rend összes kiváló íróinak életrajzát és működését dolgozza fel ebben a műben. Természetesen a filozófusoknak igen jelentős szerep jutott, s ezért műve a magyar felvilágosodás megismerésére nagyon jó forrás.

Horányi kortársai közül ki kell emelnünk Königsacker Cal. Józsefet (1733–1797), akinek fennmaradt írásai elsősorban egy matematikai, logikus gondolkodású elmét mutatnak be.³⁷ Kettős számvitele – ennek volt tanára a szenci kollégiumban – jelzi a felvilágosodásra jellemző praktikus szemléletet, racionális gondolkodást. Kéziratai között több van, ami érdeklődésre tarthat számot bölcséleti szempontból. Így egy teleológiáról szóló értekezésében teljesen Leibnizet követi. Vallja a világ legtökéletesebb voltáról szóló leibnizi tételt, amit pedig többnyire a piarista szerzők elutasítanak. Éppenúgy teljesen Leibniz szellemében készült irat a 'De genuina elementorum corporis notione' című értekezése. Azt bizonyítja, hogy az összetett lények merőben accidensekből állanak. Csak az elemek substantia jellegűek, egyszerűek: monaszok (Leibniz szellemében). Azt írja: azért szükséges ezt kifejtenie, mivel nem eléggé ismerik ezt az igazságot. Kéziratban maradt lélektanának jellemzői a pontos táblázati felosztások. Általában minden művében kiemeli a tapasztalati mozzanatokat, azonban talán a piarista bölcselkedők közül leginkább ő szereti az elvont gondolatmeneteket és felosztásokat.³⁸

Keszthelyi László (1732–1809) jelentősége leginkább abban volt, hogy a franciás műveltséget és a szorosabb értelemben vett newtoni természetszemléletet nagy hatással terjesztette, mint a növendékek nevelője. Annyira franciás volt a műveltsége, hogy Kolozsvárott azzal vádolták, hogy Voltaire, Rousseau szellemében beszél és a „román” ízlést hirdeti.³⁹ Lehetetlen éppen Benyák Bernáton és Koppi Károlyon észre nem venni azt a hatást, amit Keszthelyitől kaptak.

Cetto Benedeket⁴⁰ (1731–1789) az élet sok irányban foglalta el. Provinciális, előbb pedig az ország különböző vidékein szétszórta házak rektora volt. Irodalmi működése elsősorban történeti jellegű. A mi szempontunkból meg kell jegyeznünk a kínaiak kultúrájával foglalkozó művét. Ez a könyv egyúttal jellegzetes példa egy, a magyarság eredetét kutató lelkes forrásismertető munkára, másrészt a felvilágosodás minden kultúra felé irányuló érdeklődésére. Kétségtelen, hogy a Benyák Bernát-féle filozófiatörténetnek éppen a keletiekre vonatkozó, Confuciussal foglalkozó részére hatással volt Cetto 'De Synensium imposturis' (Viennae, 1781) című műve.

Mellőzve a többi kisebb-nagyobb jelentőségű, de a felvilágosodás terjesztésében fontos munkát végző piaristák részletes felsorolását és műveik ismertetését, csak annyit jegyzünk meg, hogy kisebb-nagyobb eltéréssel lényegében azonos tételek szerepelnek az összes piarista

³⁶ Műveinek jegyzékét lásd: Horányi Elek id. műve 2. köt. p. XVII.

³⁷ Uo. 2. köt. p. 210.

³⁸ Piarista Levéltár. Kéziratok, 372/2.

³⁹ Takáts Sándor: Pállya István élete. Bp., 1894. p. 40.

⁴⁰ Kéziratos műve: 'Institutiones Philosophicae' a Nemzeti Könyvtárban.

iskolában. Viszont ki kell emelnünk nagyobb jelentőségű filozófiai működése miatt négy 18. századi, második generációhoz tartozó piaristát: Poor Cajetán, Alber János, Benyák Bernát és Koppi Károly, mind a négy jellegzetes és nagyhatású alakja a rendnek és a magyar kulturális életnek. Közülük ketten – Alber János és Koppi Károly – egyetemi tanárok lettek. A másik kettő a pesti kegyes iskolában, valamint az ország több más városában tevékenykedett, főleg a filozófiai oktatás, illetve a természettudományi ismeretek terjesztése érdekében.

Poor Cajetán (1744–1813) a pesti intézetben adott elő fizikát és gazdaságtant (*oeconomia rustica*). Önálló monográfiája: *'Theoria sensuum, cum propriis, tum probatissimorum nostrae aetatis philosophorum rationibus ac experimentis illustrata et confirmata'* (Pest, 1781). Típusos példája ez a mű annak, hogy a természettudományi irányú mozgalom a piaristák körében alig egy emberöltő leforgása alatt mennyire elmélyül, egyúttal önállósul. A fizika kezd kiválni a filozófiából. És a sajátos törvényű természettudományos gondolkodás megalkotja önálló, részleteket felkutató monográfiáit. Poor Cajetán műve részben lélektani, részben fizikai jellegű. A természet vizsgálatába a kísérletek alapján belemerülő tudós típusát mutatja, aki könyve homlokára is büszkén írja ki: „saját és más, legkiválóbb szerzőknek érvelése és tapasztalatai alapján”.

A mű bevezetésében a szerző utal arra, hogy sokan vannak, akik merő hiúságból írnak, de nem saját területükön, mások a stílus szépségét fitogtatják. De mindezeknél sokkal veszélyesebbek azok, akik vizályt keltenek felesleges kérdések hánytorgatásával (nyilván célzás a skolasztikusokra!). Ő saját szakmájában akar írni (szakszerűség öntudata!). Stílusa, ha nem is a legjobb, mégsem elviselhetetlen – mondja. Ha pedig megállapításaiban eltér mások véleményétől, ezt „*veritatis amore inflammatus*” teszi. A külső érzékekről szóló tanítást vizsgálja. Fontos ez a kérdés, mivel ez az egyetlen útja a fizikai ismereteknek. Ezért kell az érzékeknek ismerő értékét megvizsgálni, egész mivoltát pontos kísérletek alapján felkutatni. Amit mástól vett át írásában, azt pontosan feltünteti, nehogy csalónak találtassék.

A mű részletesen tárgyalja az emberi ismeret filozófiai alapkérdését. Utána részletezi – főleg kísérletek alapján – az egyes érzékek tevékenységét, és a tevékenységeket kiváltó fizikai jelenségeknek lehető hű leírását adja. Művében lényege szerint a Dalham–Locke-féle feldolgozást követi: gyökerében empirista és szenzualista. Rendkívül széleskörű olvasottságról tesz tanúságot. Korának legfrissebb irodalmát is ismeri, sok, alig egy vagy két évvel korábban megjelent mű is szerepel forrásai között. Poor Cajetán műve már egészen távol van a Corsini-féle klasszicizáló eklekticizmustól. Következtesen empirista.

Alber János (1753–1830) műve, a *'Cogitationes philosophicae de immediato corporum contactu Theoriam Clarissimi Josephi Rogerii Boschovicii respicientes'* (Bécs, 1782) annak a jele, hogy egyes filozófiai részletproblémák is mekkora érdeklődést keltettek a rendben. Lényegében hasonló témáról szól Koppi Károlynak (1744–1801) a *'De vi corporum infinita. Dissertatio philosophica'* (Bécs, 1775) című műve is. Ez a probléma rendkívül erősen támadva az arisztotelészi felfogást, főleg a Leibniz-féle monasz megoldás mellett foglalt állást, azt magyarázva, sokszor összekapcsolva newtoni elvekkkel (testek-gravitáció-vonzóerő probléma). Mindenesetre ez a két mű éppen úgy jelzi a piarista filozófusok között a bölcséleti gondolat mélyülését – részletproblémák felé való irányultsággal –, mint Poor Cajetán műve.

Alber János műve bevezetésében utal arra, hogy két éve a tanítás alól felmentve, filozófiával foglalkozik. Közben jött rá a Boscovich-féle teória tévedésére és ezért dolgozta ki saját elméletét. Bírálatra átadta művét egy filozófusnak, ez azonban nem helyezte véleményét. Ezért Horányi elé viszi írását döntésre, akinek nem volt ugyan tanítványa, mégis nagy híre miatt hozzá fordul. Horányi válaszol a bevezető szavakra (ez a válasz is ki van nyomtatva). Örömmel vette Alber írását – mondja. Ha nem is egyezik meg Alber elmélete Gaudio és az ő véleményével, mégis örül, mivel nem szolgai utánczókat akar látni, hanem olyanokat, akik önállóan gondolkodnak. Buzdítja a további kutatásra. Ne zavartassa magát semmiféle befolyástól. Alber különben művében a Boscovich-féle anyagelméletet cáfolja,

mégpedig elsősorban a mechanikából vett érvekkel.

Koppi Károly filozófiai gondolatvilágát tartalmazza 'Institutiones philosophicae' című előadásainak kéziratban fennmaradt jegyzete⁴¹ (1772–1773). Röviden összefoglalva pedig az 1775-ben kiadott nyilvános vitában szereplő propositiókból ismerhetjük meg tanítását.⁴² Feltűnő Koppi filozófiai tanaiban, hogy úgyszólván teljesen szakít a cartesianizmussal. Rendkívül relatívnak látja az emberi megismerést. Hiszen a tehetségek különbözőek, az emberi vélemények sok-sok szemponttól függenek. Nevelés, történelmi viszonyok, éghajlat stb. Ez okozza az emberi ítéletek különbözőségét. Az idő változásával a szokások is változnak. Ismereteink könnyen ki vannak téve a tévedéseknek, mivel semmi velünk született ideával nem rendelkezünk. Mivel pedig ismeretünk ennyire korlátozva van történeti mozzanatoktól, szenvedélyektől és balítéletektől, azért kell a logika törvényeit okosan használnunk. Főleg az analógia és indukció törvényei vezetnek helyes ismeretre.

Azonban, ha így is áll a helyzet, nincsen okunk egyetemes kételkedésre. Helyes módszerrel sokra lehet haladni. Mintha Dalham 'De ratione recte cogitandi'-jét hallanánk. Itt is, ott is, akárcsak Baconnál több a program-kitűzés, mint a tényleges problémamegoldás. Az igazság legfőbb kritériumai: az öntudat és a közös vélemény. Egészen természetes, hogy ezen az empirista, szenzualista alapon Koppi is tagadja az 'universale'-k reális létezését s a kényesebb metafizikai kérdéseket teljesen elkerüli. Ezek tárgyalására szerinte igazán nincsen szükség. Tétéleiben inkább a fizikai (természetbölcséleti) problémákat ismerteti és foglal velük szemben állást, főleg Newton szellemében. A mozgás és energia mivoltára vonatkozólag teljesen véleményét követi. Kiemeli a vonzóerő fontosságát. Természetszerűleg szól a hidrosztatikába, mechanikába tartozó kérdésekről is. A csillagvilágra vonatkozó tanításban is teljesen az új elméleteket követi. Koppi gondolkodását már ebben a fiatalkori művében is erős kritikai érzék, s bizonyos enyhe szkepticizmus és történeti szemlélet jellemzi. Feltűnő nála a többi piaristákkal szemben az ismeretelméleti és módszerei kérdések nagy szerepe (13 prop. foglalkozik ezzel). Nyilván itt Dalham hatása érvényesül.

Általában Koppi olyan gondolkodó, aki teljesen benne áll az idő sodrában. Amíg Alber első filozófiai működése után áttér az egyháztörténelem és szentírástudomány művelésére – s később egyetemi tanár lesz és itt inkább a felvilágosodással ellentétes véleményt képvisel a szentírás-magyarozatban –, addig Koppi történész lesz. Mint történész szinte évenként, vagy legalább is gyakran változtatja felfogását az államfilozófiai kérdésekben. Útja a barokk fejedelmi abszolútizmustól, a teljesen felvilágosult abszolútizmuson át a francia forradalom népfőlség elvéig vezet. Rousseau 'Contrat Social'-jaig. Az egész nép: szuverén. Később az egyetemi katedráról való eltávolítása is felvilágosult-demokrata irányú nacionalizmusa miatt történik. Koppi Károlyban talán a felvilágosodás belső dinamikájából magyarázható módon teljesen kibontakozik most már gyakorlati téren is a felvilágosult gondolkodás. Humanizmus, az észszerűségnek, hasznosságnak mindenben való kiemelése, rendkívül nagyfokú tolerancia, mely vallási síkon majdnem a hitközömbösségig megy (a vallások csak rítusban különböznek)⁴³ és egészen határozott nacionalizmus. Magyar nyelv, szokás, öntudat nagyra értékelése.⁴⁴

Mindenesetre érdekes fejlődés Koppi fejlődése. Valamit megsejtet abból a problémából, amit Jansen jelez: hogyan lehet, hogy szerzetesek a felvilágosodás ellentétes ethoszát nem érezték meg és szinte naiv lelkesültséggel csüggték tanain? A feleletet talán éppen Koppi példájával adhatjuk meg: addig nem lépett ez a probléma a szerzetes gondolkodók elé, amíg elsősorban természettudományi beállításúak voltak. Egyszerűen nem vették észre éppen a természettudományi új élmény hatása alatt, hogy az új világszemléletnek szintézisbe hozása a

⁴¹ V. ö. Nemzeti Könyvtár Kézirattára

⁴² Kiadva a 'De vi corporum infinita'-val együtt 1775-ben Bécsben.

⁴³ V. ö. még különféle egyházi reformelgondolásaiival

⁴⁴ Horváth Ambrus id. műve p. 53. skk.

keresztény gondolkodással nem feltétlenül zökkenő nélküli probléma, akkor, ha azt minden mozzanatában végiggondoljuk. Mihelyt az állampolitika útjára lép valamelyikük, mint pl. Koppi, akkor egyszerre érezni lehet: sokkal mélyebb és tisztázatlan kérdések vannak itt. Könnyű köztük elhajolni ebbe vagy abba az irányba. Koppi nem fordult el egyházától és szerzetétől, de ugyanakkor egyetértett a francia forradalom szellemi világával is. Egyéniségén és írásain érzik is ez a belső feszülés, probléma, melynek a megoldása nem volt egyszerű és melyen olyan nagy szellem is elvérzett később, mint Lamennais.

Benyák Bernát (1745–1829) a 18. század magyar filozófiai gondolkodásának talán egyik legérdekesebb egyénisége. Valóban filozófus volt, igaz emellett szívvel-lélekkel költő is, de talán mindennél inkább: nemzetének szerelmese. Nem egyszerűen azért akarja terjeszteni a felvilágosodás eszméit, mivel általában az államnak akar használni. Nem: konkrétan és kimondottan a magyarságnak akar használni filozófiai működésével is. (...)

A történeti fejlődés szálainak kibontakozása maga adja meg a feleletet a vizsgálódásunk elején felvetett első kérdésre. Hogyan lettek az egyszerű, eleinte többnyire idegen ajkú piaristák utódai a felvilágosodás magas szellemi életét élő magyar bajnokai? A piarista iskolák a 18. század második felében, különösen a jezsuita rend eltörlése után legnagyobb hatású tényezői a hazai oktatásügynek, nem túlzott tehát az az állítás, hogy a magyar felvilágosodás terjesztésében döntő hatású munkát végeztek a kegyes iskolák. A kegyes iskolák ugyanis behálózták az egész országot.⁴⁵ Ezen kívül főiskoláknak számító bölcséleti tanfolyamokon (Pest, Vác, Kalocsa, Nyitra, Nagykároly, Debrecen, Szeged), teológiákon: Vác, Kalocsa, Nyitra, Veszprém, részben Győr, bizonyos fokig Pécs (Bajtay révén), a kolozsvári piarista – egyideig egyetemi jellegű – főiskolán és ugyanakkor a jezsuiták feloszlata után a pesti egyetemnek mindig néhány tanszékén keresztül a piaristák ezt a szellemet terjesztették. S vegyük még hozzá azt, hogy a piaristák mint főúri nevelők rendkívül széles körben tevékenykedtek, és azt, hogy a magyar arisztokrácia jó része a bécsi Theresianumban és Lichtenstein-akadémián nevelkedett, melyek az osztrák, sokszor kissé már szélsőséges felvilágosodást képviselő piaristák vezetése alatt állottak. (...)

⁴⁵ Kornis Gyula: A magyar művelődés eszményei. 1. köt. Bp., 1927. p. 200. (térképmell.)